

**СПОСАБЫ ЎВЯДЗЕННЯ АНАМАСТЫЧНАЙ
ЛЕКСІКІ Ў МАСТАЦКІ ТЭКСТ**
(на прыкладах прозы У.Караткевіча і Ф.Янкоўскага)

Анамастычных назваў – уласных імёнаў людзей, прозвішчаў, тапонімаў, мікратапонімаў – доволі многа. Без такіх моўных адзінак не абыходзіцца ніводзін від пісьма. Яны – істотная частка лексікі вусных паведамленняў, твораў мастацкай літаратуры, рэцэнзій, афіцыйна-справавых дакументаў і інш. Сярод такіх назваў, напрыклад тапонімаў, многа блізкіх ці нават аднолькавых па гучанні і напісанні, іх камунікатыўная функцыя не заўсёды правільна ўспрымаецца слухачом ці чытачом. У такіх выпадках гаворачая асоба, пісьменнік карыстаюцца рознымі каментарыямі, удакладненнямі, заўвагамі, імкнучыся такім чынам данесці да слухача, чытача натуральнасць такіх моўных адзінак, іх адраснае, кантэкстуальнае прызначэнне.

У творах мастацкай літаратуры засведчана нямала арыгінальных прыкладаў умелага выкарыстання анамастычнай лексікі як дзейснага сродку стварэння каларыту эпохі, пэўнага грамадскага асяродку, рэгіёна, мастацкай выразнасці, лаканічнасці, непаўторнасці. Апрача гэтага, такія словы выклікаюць у чытача вялікую колькасць разнастайных асацыяцый, уяўленняў, пачуццяў.

На жаль, да нашага часу ў беларускім мовазнаўстве ніхто яшчэ не рабіў спробу апісаць і прааналізаваць асаблівасці ўвядзення тапонімаў і іншых уласных імёнаў у мастацкі тэкст, хаця такі аналіз неабходны не толькі для выяўлення стылю, творчай манеры пісьменніка, а і для высвятлення яго светапогляду і дасведчанасці ў праблемах, пра якія ён вядзе размову з чытачом, яго агульнай і моўнай культуры, эстэтычных крытэрыяў і ідэалаў і інш.

Вопыт мастацкай літаратуры сведчыць, што сапраўдныя майстры мастацкага слова пастаянна клапаціліся пра натуральнасць тапанімічных назваў, іх зразумеласць, даходлівасць да чытача. З гэтай мэтай пісьменнікі выкарыстоўваюць не толькі афіцыйныя, а і рэгіянальныя, звыклыя на значным абшары, вядомыя стагоддзямі найменні (*Слуцк, Лёзна, Гародня, Бярэсце, Дарагічын, Наваградак, Ленчыцы і інш.*), суправаджаючы іх адпаведнымі каментарыямі, заўвагамі, тлумачэннямі, звяртаючыся да этымалогіі (*народнай і навуковай*), словаўтварэння, марфемнай і акцэнталагічнай варыянтнасці гэтых найменняў у розных перыяды нашай дзяржаўнасці і інш. Гэта часам вымагаецца не толькі эстэтычнымі літаратурна-мастацкімі патрабаваннямі і мэтамі, а і іншымі крытэрыямі, напрыклад, жаданнем захаваць у назве нацыянальныя ці рэгіянальныя традыцыі вымаўлення, напісання, бо, як заўважыў у свой час лінгвіст і пісьменнік Ф.Янкоўскі, тапанімічныя назвы часцей за

іншыя ўласныя найменні, праходзячы праз канцылярыі, выдавецтвы, друкарні, часам так мяняюцца, што напісаная на карце і сапраўдная назва маюць зусім рознае гучанне, на картах трапляюцца вельмі змененыя і знявечаныя назвы, што прыводзіць да скажонага ўспрыняцця тэксту [2, 291]. Апрача гэтага, у нашай мове многа аманімічных тапонімаў. Зусім натуральна, што пісьменнік павінен звяртаць увагу на такія назвы, асабліва ў творах публіцыстычных, краязнаўчых, прысвечаных апісанню канкрэтнай тэрыторыі Беларусі. Мясцовыя ўласныя найменні, як і дыялектызмы, ў мастацкім тэксце, розныя каментарыі да іх памаццяюць рэгіянальнасць твора, яны нярэдка служаць у якасці вызначальнага моўнага кампанента для апісання і стварэння, напрыклад, натуральнасці, адметнасці мастацкіх палогнаў Палесся або Панямоння і г.д. Рэгіянальны, пераважна бытавы і анамастычны каларыт у творах мастацкай літаратуры выконвае некалькі функцый: апрача назвунай, многія ўласныя найменні істотна пераасэнсоўваюцца, па-мастацку ўзбагачаюцца умела пададзенай інфармацыяй, спецыфічнымі аўтарскімі заўвагамі, каментарыямі, узятымі ў дужкі, у двукоссі і інш., у якіх утрымліваюцца дадатковыя, мала вядомыя звесткі з мінулага і адметнага пра паселішча, рэгіён і яго найменне, непаўтарнасць сярод іншых частак Беларусі. Вопыт мастацкай літаратуры сведчыць, што пісьменнік, адбіраючы анамастычны матэрыял для канкрэтнага твора, выяўляе сваю творчую індывідуальнасць, сваю манеру выкладу матэрыялу, свае спосабы ўвядзення самых розных найменняў у мастацкі тэкст, сваё стаўленне да традыцый у літаратуры і г.д. У творах У.Караткевіча, Ф.Янкоўскага засведчана мноства самабытных беларускіх уласных найменняў (што з'яўляецца адметным для іх творчай манеры) да якіх пісьменнікі прыводзяць самыя разнастайныя лінгвістычныя, этнаграфічныя каментарыі і тлумачэнні, выкліканыя тым, што такія назвы па розных абставінах на працягу гісторыі скажаюцца, забываюцца, у іх нярэдка вылушчваецца нацыянальная спецыфіка, рэгіянальная адметнасць, непаўторнасць, самабытнасць і інш.

Апрача гэтага, пісьменнік, як і даследчык такіх назваў, павінен улічваць і тое, што тапонімы і іншыя ўласныя імёны займаюць свосааблівае становішча ў лексічнай сістэме любой мовы, абумоўленае найперш адсутнасцю ў іх семантыкі, спецыфічнымі словаўтваральнымі сродкамі, лакальнай абмежаванасцю і інш. У мове мастацкай літаратуры пісьменнікі нярэдка якраз і скіроўваюць увагу чытача, падказваюць яму, як прасцей, натуральней трэба разумець прызначэнне, узнікненне таго або іншага прозвішча, мянушкі, тапанімічнай назвы (асабліва да замененых, знявечаных па розных абставінах назваў).

Такім чынам, тэкст мастакамі слова дапаўняецца, насычаецца самай разнастайнай інфармацыяй пра мінулае і сучаснае тапанімічнага аб'екта, узнікненне і звалюць яго назвы ці назваў, у каментарыях, удакладненнях, заўвагах утрымліваюцца звесткі этнаграфічна-рэгіянальнага, лінгвістычнага, гістарычна-геаграфічнага характару. А майстэрства пісьменніка якраз і выяўляецца ва ўмелым рацыянальным падборы і падачы такой інфармацыі ў мастацкім тэксце.

У мастацкай літаратуры выпрацавана цэлая сістэма сродкаў, якая дапамагае пісьменнікам арганічна ўводзіць анамастычныя адзінкі — тапонімы, уласныя імёны, прозвішчы, мянушкі, псеўданімы ў канву твораў, каменціраваць іх семантычныя, асацыятыўныя нюансы, разумець словаўтваральную і акцэнталагічную варыянтнасць, лакальную абмежаванасць, ці наадварот — пашыранасць, знявечанне, выкліканае рознымі ўплывамі і інш. На прыкладзе творчасці Уладзіміра Караткевіча і Ф.Янкоўскага ў прыватнасці пераважна на нарысе «Зямля пад белымі крыламі» (Мн., 1977) і зборніку апавяданняў «Радасць і боль» (Мн., 1995), зробім спробу пракаменціраваць некаторыя спосабы і спецыфіку працы пісьменнікаў над такімі адзінкамі па ўвядзенні, уключэнні іх у мастацкі тэкст:

1. Спосаб непасрэднага тлумачэння

а) Карыстаючыся гэтым спосабам, пісьменнік указвае месцазнаходжанне тапанімічнага аб'екта адносна іншых, больш вядомых на Беларусі тапанімічных аб'ектаў, іх назваў. Гэта адзін з пашыраных спосабаў у беларускай мастацкай літаратуры: *Гэта ў гонар Ігната Дамейкі (1801-1889 г.г.), ураджэнца маёнтка Нядзведка, што пад Мірам* [1, 132]; *І*

праўда, вялікі кампазітар нарадзіўся ў Убелі пад Мінскам [1,131]; Паходзіў будучы паэт з фальварка Мурагі ля возера Нешчарда на поўначы Беларусі [1, 130]; Мне даводзілася бываць на некаторых старых заводах. Скажам, у Парэччы, над імклівай Ясельдай, на былой суконнай фабрыцы Скірмунтаў [1, 139].

б) Письменнік указвае месцазнаходжанне тапанімічнага аб'екта, не ўжываючы сучасныя назвы адміністрацыйных адзінак (цэнтраў) — раёнаў, абласцей, паселішчаў, а выкарыстоўваючы традыцыйныя, усталяваныя стагоддзямі, для пэўнага рэгіёна мясцовыя назвы ўдакладненні: *А вось мінулым летам лёс закінуў нашу экспедыцыю ў вёску Дастоева, на поўнач ад Янава Палескага (Янава Палескае – цяпер Іванова – адміністрацыйны цэнтр раёна ў Брэсцкай вобласці – В.Ш.) [1, 131]... Хрысціянства на тэрыторыі Беларусі доўга і ўпарта не прымалі. Магчыма, ненавідзячы асабіста князя Уладзіміра, што спатіў Полацк, забіў князя Рагвалода з сям'ёю, дачку ягоную ўзяў за сябе, а пасля, калі прывёз нявесту з Візантыі (з высокіх дзяржаўных меркаванняў), высяліў Рагнеду ў Ізяслаўль (вал Рагнеды), або «Гарыславы» паказваюць у Заслаўі і сёння» [1, 99].*

в) Часам тлумачэнне-ўдакладненне (тапонім) бярэцца ў дужкі: *Хворы на малярню Савіцкі (а з ім два сябры) спыніліся ў пуні селяніна ў вёсцы Краснае (10 км. ад Гомеля) [1, 143]; Дзейнічаў Савіцкі ў Магілёўскай губерні (наветы Чэрыкаўскі, Чавускі, Горацкі, Клімавіцкі, Гомельскі), пад Навазыбкавам, Мглінам, Старадубам, на поўначы Чарнігаўшчыны [1, 143].*

г) Радзей письменнік указвае ў дужках назву паселішча, выкарыстоўваючы ў якасці ўдакладнення афіцыйныя назвы прадпрыемстваў, калгасаў, саўгасаў і інш. устаноў, размешчаных у паселішчы: *Возьмем хаця б Верцялішкі ў Гродзенскай вобласці (калгас «Прагрэс») [1, 164.]; Верцялішкі (гэты пасёлак і пасёлак саўгаса «Леніна» на Магілёўшчыне адзначаны залатымі медалямі ВДНХ) здзіўляюць [1, 164]; А вось вада змрачнаватага, ляснага і балотнага, возера Палік (у Бярэзінскім запаведніку) пагадвае густы завараны чай [1, 8];*

Карыстаючыся спосабам непасрэднага тлумачэння, письменнікі, пішучы пра Беларусь, шырока ўжываюць найменні тыпу *Міншчына, Старобіншчына, Слуцшына, Піншчына* – традыцыйныя беларускія назвы для абзначэння мясцовасцей, што прылягаюць да дамінуючага ў рэгіёне паселішча. Гэта цяпер вельмі адметная (на фоне ўсходнеславянскай анамастыкі) і спецыфічная рыса беларускай тапанімікі, што нярэдка падкрэсліваецца пісьменнікамі: *Ветракі ў нас досыць рэдкая рэч, хіба на Слуцшыне і пад Клецкам [1, 32]. Нядаўна, ловячы рыбу з жыхарамі вёскі Церабяжоў на Століншчыне, убачыў на беразе поўна ракаў, дзе жывых, а дзе і высахлых [1, 20]. Славіцца садамі Слуцшына, Міншчына, Мазырышчына, Бабруйшчына і, асабліва, маё Прыдняпроўе [1, 35].*

Сутнасць такіх назваў, іх адметны беларускі каларыт у народна-дыялектнай мове і ў мове мастацкай літаратуры адзначыў Ф.Янкоўскі, каменціруючы назву *Слуцшына* (прыводзім са значнымі скарачэннямі – В.Ш.): *Гэта не толькі Слуцк. Як і не толькі сучасны раён («куток») вакол Слуцка. Не - не!... Не Слуцкі раён, нават не акруга, а Слуцшына – своеасаблівая зямля, усё своеасаблівае на гэтай зямлі. Скажаў ужо: Слуцшына – не толькі Слуцк, як і не толькі Слуцкі раён. Гэта і Капільшчына, і Клецшына, і Нясвіжшчына, і Чырвонаслабодчына і частка Любачшчыны ... Славілася Слуцшына сваім салам, мясам, каўбасамі, сваімі слуцкімі бэрамі ... А з гадамі, калі пазнаваў Беларусь, калі пазнаваў Бабруйшчыну, Мсціслаўшчыну, і Мазырышчыну, і Полаччыну, Наваградчыну, Маладзечаншчыну, Вілейшчыну... не скрадалася Слуцшына (3, 443).*

У апошнія часы ў пошуках мастацкай непаўторнасці, арыгінальнасці дапускаецца непажаданае словаўжыванне, выкарыстоўванне, напрыклад, назвы тыпу *Жыткаўшчына* (Жыткавіцкі раён), *Калінкаўшчына* (Калінкавіцкі раён), *Салігоршчына* (Салігорскі раён) замест традыцыйных, усталяваных стагоддзямі. *Тураўшчына, Мазырышчына, Старобіншчына* вядомы не толькі на Палессі, а і далёка за яго межамі. Так, сярод палешукоў *Мазырышчына* – гэта і Лельчыцкі, і Ельскі, і Нараўлянскі, і Калінкавіцкі раёны Гомельшчыны.

2. Спосаб пунктуацыйнага выдзялення

Сутнасць яго заключаецца ў тым, што тапанімічная назва бярэцца ў двукоссе, для яе тлумачэння прыводзяцца іншыя словы-тапонімы, перыфразы, якія з'яўляюцца своеасаблівымі сінонімамі да гэтай тапанімічнай назвы. А калі сінонімы з'яўляюцца кантэкстуальнымі, аўтарскімі, то яны таксама бяруцца ў двукоссе: *Трапляюцца дубровы на 400-500 год. Гэта менавіта тут стаіць у атачэнні шасцісотгадовых дубоў – «дуб Крывашанкі», «цар-дуб», «дрэва вечнасці», – вось колькі яго назваў [1, 14]. Высокі бераг Нёмана. Пры ўпадзенні ў яго Гараднічанкі, на мысе і ўзнік «Гарадзень», або «Гародня» [1, 80]. Зраднік выдаў Каліноўскага. Квартал, заняты ўніверсітэцкімі будынкамі ў Вільні, т.зв. «Святаянскія мury», быў ачэплены некалькімі ротамі салдат і паліцыі [1, 136].*

3. Спосаб лінгвістычнага тлумачэння тапанімічнай назвы

а) Ён носіць характар этымалагічнага словаўтваральнага каментарыя з выкарыстаннем інфармацыі з суседніх моў, мясцовых дыялектаў; нярэдка тапанімічныя назвы бяруцца ў двукоссе: *Праз густыя зараслі чорнай вольхі бяжыць вясёлая і чысцюткая на дзве трэці зацененая дрэвамі рачулка Лоша. «Лоша» па-літоўску «стронга». І стронга сапраўды водзіцца тут [1, 12]. Засталася толькі старая гандлёвая назва горада «Мінск» а ў даўніну «Менеск», «Менск», ад слова «мена», «мяняць» [1, 65]. Гэтыя мясіны, былыя ўрочышчы, забудаваныя новымі гмахамі, носяць назвы «Машакоўка», «Дзебры». Тут і сапраўды калісь былі нетры, дзебры на мясцовым дыялекце [1, 72].*

б) У асобных выпадках пісьменнік не тлумачыць паходжанне назвы, але ўскосна звяртае ўвагу чытача на яе этымалогію, адчуваючы, што той, хто будзе чытаць тэкст, здагадаецца, чаму народ выбраў такую назву: *Рака з непрыгожаю назваю Смердзь ёсць, аднак, адна з найпрыгажэйшых рэчак, якія мне даводзілася бачыць у маім жыцці [1, 13]; У апошняй сечы імі (татарамі – В.Ш.) камандаваў хан Койдан. Крутагор'е з таго часу называлася Койданавам (цяпер Дзяржынск) [1, 81]. Першая вартавая вежа, узведзеная славянамі ў абарону ад іх, нязвыкла бялела ў нечаканым лесе ашукранымі, свежаабчасанымі бярэвнямі. Ад гэтай белай вежы, мабыць, пушча і атрымала назву Белавежскай [1, 47].*

в) Некаторыя часта ўжывальныя тапанімічныя назвы пісьменнік запісвае з малой літары, але засяроджвае ўвагу чытача і бярэ іх ў двукоссе, суправаджаючы этымалагічным каментарыем (найчасцей з выкарыстаннем не навуковага, а найўнага народнага тлумачэння, якое бярэцца ў дужкі): *Ідзеш па нашых землях і вось паўсюль «шведскія камяні», «шведскія сосны» пад Любчай, сапраўдныя сведкі колішняй бітвы. І там жа ўрочышча «Калюгі» (калюліса штыкамі) і «Пярэстань» (бо зрабілі перамір'е) [1, 120].*

4. Спосаб апісання тапанімічнай назвы

а) Пры апісанні аўтар звычайна карыстаецца гістарычнымі, этнаграфічнымі, геаграфічнымі даведкамі і каментарыямі, часам змешчанымі ў дужках і аформленымі ўстаўнымі сказамі: *Навагрудак, як яго чамусьці на польскі манер называюць (а мясцовыя людзі кіламетраў на семдзесят у наваколлі называюць Наваградак, і гэта бліжэй да старадаўняга Поўгарадка), ляжыць на Навагрудскім узвышшы [1, 87]. Адразу ясна, што Панямонне атрымала сваю назву ад галоўнай свайй ракі, у басейне якой яно ляжыць. Нёман [1, 8].*

б) Некаторыя тапанімічныя назвы маюць свае кантэкстуальныя сінонімы-дублеты, перыфразы. Такія назвы пісьменнік шырока выкарыстоўвае ў звязным кантэксце, каб расшырыць уяўленне чытача пра тапанімічны аб'ект, яго характарныя прыметы: *Брэст. Брама краіны. Часам, на жаль, рэдка, у яе ўваходзілі нашы сябры, і тады іх сустракалі з беларускай гасціннасцю [1, 77]; Сведчаннем гэтаму Камянецкая Вежа, царква-крэпасць у Чарнаўцах [1, 77]. Поўдзень, або Палессе дарэмна лічаць адной суцэльнай раўнінай [1, 9]; Поўнач. Мядзельшчына з яе азёрамі і перакатамі ўзгоркаў [1, 32]; Поўдзень. Палескае роўнае поле, то спрадвечнае, то нядаўна асушанае [1, 33].*

5. Спосаб атрыбуцыі, калі да вядомай афіцыйнай назвы пісьменнік прыводзіць устарэлыя, забытыя па розных абставінах тапонімы-дублеты. Такім чынам, расшыраецца ўяўленне чытача пра сам аб'ект і яго назвы: *Або Князь-возера, якое цяпер невядома чаму*

назваюць Чырвоным. Гэта на Палессі, паўночнай Турава [1, 39]. Здаўна ў вестною повець, калі Брэсцкае і Прыпяцкае Палессе, старадаўняе «мора Герадота», ператваралася ў сапраўднае мова, у якім на шыю стаялі лясы, – усё звяр'ё ратавалася на Мазырскэй градзе і на Загароддзі... [1, 47].

У мастацкай літаратуры, апрача апісаных спосабаў, вядомы і іншыя, якія не ўласцівы, напрыклад, для творчай манеры У.Караткевіча. Затое амаль паслядоўна ў абразках, апавяданнях Ф.Янкоўскага звяртаецца ўвага чытача на акіянталагічныя варыянты ў беларускіх тапанімічных назвах: *Пишущь – Наваградчына, а ў Якуба Коласа, а ў Янкі Брыля, як і там, на іх роднай, на іх прыгожай багаціюшчай на усёй зямлі, – Наваградчына. То і Наваградак [3, 96] У Баранавіцкім раёне, недалёка ад старадаўняга і каларытнага мястэчка Гарадзішча, ёсць возера, якое зрабілі на рэчцы Сэрвач, каля вёскі Кутаўшчына. З таго і называюць гэта возера Кутаўскае. Грэх абыхці, не звярнуць увагу на народнае словаўтварэнне. Кутаўшчына — Кутаўскае (возера). Радашковічы – радашкоўскае (поле) [3, 231].*

Такім чынам, апісаньня спосабы ўвядзення пісьменнікам тапанімічных назваў у мастацкі тэкст сведчаць, што У.Караткевіч і Ф.Янкоўскі зарэкамендавалі сябе як выдатныя майстры мастацкага слова, якія творча развівалі лепшыя традыцыі беларускай мастацкай прозы, публіцыстыкі. Прыведзеныя фрагменты з твораў пісьменнікаў пераконваюць, што яны ўмела з вялікай эфектыўнасцю насычалі свае тэксты самымі рознымі ўласнымі назвамі, арыгінальна ўводзілі іх у кантэкст, забяспечваючы такія найменні разнастайнымі каментарыямі і ўдакладненнямі, ствараючы запамінальныя шматпланавыя мастацкія палотны, выяўляючы як мастакі і даследчыкі выдатнае веданне набыткаў матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў і іншых народаў, што жывуць на Беларусі.

Літаратура

1. Караткевіч У. Зямля над белымі крыламі. – Мн.: Маст. літ., 1977. – 174 с.
2. Янкоўскі Ф. Беларуская мова. 3-е выд. – Мн.: Выш. шк., 1978. – 333 с.
3. Янкоўскі Ф. Радасць і боль. – Мн.: Маст. літ., 1995. – 475 с.

Summary

In the article the system of methods of introduction of onomastic vocabulary into the literary text is described on the examples from V. Korotkevich's works. The most typical for the writer's creative style ways of inclusion of such vocabulary into the canvas of the literary text are revealed.